

Walki z wyznawcami Mahometa w życiu i twórczości duchowieństwa ruskiego w XVII w.

Alicja Z. Nowak

Uniwersytet Jagielloński, Kraków
alicja.z.nowak@uj.edu.pl

SŁOWA KLUCZOWE: duchowieństwo, Turcy, Tatarzy, wojna,
pokuta

Napady turecko-tatarskie stanowiły poważny problem dla mieszkańców południowo-wschodnich terenów Rzeczypospolitej. Stałe zagrożenie ze strony wyznawców Mahometa wpłynęło w znacznym stopniu również na życie Cerkwi w metropolii kijowskiej i znalazło wyraz w ówczesnej kulturze ruskiej.

Pamięć o walkach z islamskim najeźdźcą przechowała m.in. tradycja ustna (dumy kozackie i pieśni) oraz piśmiennictwo polemiczne i polityczne. W XVII w. znaczną część intelektualnej elity tworzyło duchowieństwo, toteż często twórcami literackich i artystycznych świadectw o wojnie byli przedstawiciele tego środowiska – głównie hierarchowie, a dramatyczne wydarzenia epoki odcisnęły swoje piętno na treści ksiąg religijnych, w tym także liturgicznych.

Przykładem może być tekst zatytułowany *Zarządzenie o tym [człowieku], który nie jest godzien chrześcijańskiego pogrzebu*, wydrukowany w składzie *Wielkiego Trebnika* (Kijów 1646). Turcy i Tatarzy zostali przez Piotra Mohylę, autora tej regulacji, zaszeregowani do kategorii pogan „niedostojnych bożego miłosierdzia”. Dlatego zakazał on modlić się w ich intencji i chować na chrześcijańskich cmentarzach¹. Ponadto przeciw muzułmanom, o czym pisał

¹ Пор. Указъ въ еке когъ недостойтъ Црковнагъ Хртіанскагъ погребенія сподовити, Наказаніе въ паміатехъ оусопшихъ, [В:] Єсхологіяи албо молитвословъ или тревникъ, cz. I,

Aleksander Naumow, zostało skierowane „ostrze hymnograficzno-euchograficznych” utworów wspomnianego metropolity².

Częste napady narodów ze wschodu i południa przynosiły ogromne ofiary w ludziach i straty dobytku, a duchowni twórcy ubolewali nad dokonywanymi przez najeżdżące akty profanacji świętości chrześcijańskich. Na niszczenie cerkwi, bezczeszczenie darów eucharystycznych i ikon skarżył się w swoich kazaniach m.in. Antoni Radywylowski (1620?–1688) – ihumen klasztoru pustynno-mikołajowskiego w Kijowie. W jednym z nich znajdziemy taką oto lamentację:

У оплаканный нашъ животъ на земли! Икож са немаємъ боати меча, которы(й) таковой естъ срогости же не тыл'ко ѿ земля беретъ члѣѣки и скоты, але что на(й)жалоснѣйшаа Пренайсѣѣйшій Сакраментъ Тѣла и Крови Хѣой в' подѣтане вкорочае(т). Цркви спаленю подае(т). Овразы сѣын на перевозы вкорочаетъ!³

Opisane w powyższym *Słowie* zagrożenia skutkowały obecnością w księgach cerkiewnych instrukcji o charakterze dyscyplinarno-organizacyjnym, w których precyzyjnie wskazywano sposób postępowania kapłana sprawują-

Киевъ 1646, k. 545, 841. W tłumaczeniu na język polski: *Zarządzenie o grzebaniu ciał prawowiernych chrześcijan, Nauczanie o pamięci za zmarłych*, [w:] M. Melnyk, W. Pilipowicz, *Kazania i komentarze sakramentalno-liturgiczne z Trebnika św. Piotra Mohyły*, Olsztyn 2003, s. 105, 114.

² A. Naumow, *Nieprawosławni w Mohylańskim Trebniku*, [w:] idem, *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowańskiej na ziemiach polsko-litewskich*, Kraków 1996, s. 163–169.

³ Антоній Радивилевский, *Глаголо побѣждающее до мѣтвы и постѣ, часѣ военного нежезпеченства*, [в:] *Огородокъ Марїи Бѣцы. Розмантыни цѣѣтани словесѣ на Праздники Гдѣка, Бѣгородичны, и проѣ Сѣыхъ*, Киевъ 1676, k. 1078; podobny ton i lista nieszczęść w modlitwie z rękopiśmiennego kazania, por. „Гдѣ Бѣже нашъ, ты видишь ижъ той поганинъ врагъ твой и нашъ, несправедливе на насъ настѣпѣтъ, недалисно ели жѣной до войны причины, вѣнъ лакомствонъ впанованный по кѣка разѣи вѣстѣнилъ, вѣ вѣчизнѣ нашъ, мѣста наши и замки повралъ и попалилъ, людѣ кровѣю Гдѣа твоего коханого ѿкѣплены, вѣ полонѣ повралъ, Цркви на честь и хвалѣ твою Бѣжю зѣждованые попалилъ, а инѣше вѣ стайнѣ конскѣе пошворочалъ, сакрамента найсѣѣйшѣе подопталъ, зналъ Тѣѣк чести Бѣже нашъ правдивый, коли такъ много Хрѣтіанъ вѣ земли нашей Рѣсѣйстей выгѣбилъ, а иншихъ вѣ землю свою запровадихи срогостю своею до кѣсѣрманской своей вѣры привелъ и до запрѣна са имени Гдѣа твоего примѣсилъ”, Антоній Радивилевский, *Глаголо 1 часѣ войны, побѣждающее Воиншеъ Хрѣтіанскѣ до по(т)-кѣлса, зѣ тѣрками и татарами*, [в:] М. Марковский, *Антоній Радивилевскій, южно-русскій проповѣдникъ XVII в.*, Киевъ 1894, s. 42.

cego liturgię w razie nagłego najazdu wroga⁴. Wedle zawartych w tych komentarzach zaleceń, celebrans był zobligowany chronić święte miejsca i przedmioty (np. ołtarz i złożone na nim dary ofiarne), a w jasno określonych sytuacjach nawet oddać życie w ich obronie:

Яще сѣлжаѣшъ Їерею нападѣштъ врази или Иноплеменници, Еретници ли Погане, или оубѣйци, и никакоже сѣлжба съвершитисѣ вѣомже(т), да потребитъ сѣла, въ еже неустатисѣ въ порѣганіе и попораніе сквернымъ оубѣйцамъ. Самъ же да извѣгнетъ аще можетъ. Яще же ѿстѣпитъ лѣхше сътвори(т) некъ аще оубѣенъ вѣдетъ, мническій вѣнецъ прийметъ⁵.

Wydarzenia epoki znalazły odzwierciedlenie również w materiałach paratekstowych, znajdujących się w księgach o treści religijnej. W ramie wydawniczej XVII-wiecznych druków, także tych liturgicznych, bardzo często zamieszczano epigramaty i listy dedykacyjne, które sławiły bohaterów wojen prowadzonych m.in. z „żywołem bisurmańskim”⁶, a w drugiej połowie XVII stulecia grafiki symbolicznie przedstawiające wspólną ukraińsko-moskiewską walkę z Turkami i Tatarami⁷.

⁴ Ogólne zasady postępowania zostały opisane w *Nauce dla jerejów* z wileńskiego *Slużebnika*, por. Наоука іеромъ до порадного ѿправованѣ Слѣжки Бжѣе вѣце потребаѣ, [в:] Книга сѣлжебникъ, Вилно 1617, k. 7–8, 27 nlb.; przykłady sytuacji, w których następuje profanacja, przytacza redaktor *Trebnika*, por. „Яще Црквъ ѿ нахожденіѣ лѣзическаго, или ѿ насилствѣѣ еретическаго, или ѿстѣпническаго wskвернена вѣдетъ, или аще лѣвныи еретикъ тамо погровѣ вѣдетъ, іерев да не дерзнетъ Лѣтѣргисати, донелиже вѣвеніемъ wskонымъ Ёппскимъ wчиститъ и wвычнѣ Црквъ вѣститъ”, [Петръ Могіла], *W вѣрехъ іаже къ самому сѣлженію пристѣпаѣ, и о тѣхъ іаже вѣ самомъ сѣлженію Іерею хранили дѣстѣтъ*, [w:] *Ѕѣхологіѣнъ алѣго молитеословѣ или трѣбникъ*, cz. I, Киевъ 1646, s. 233.

⁵ [Петръ Могіла], *W сѣлчахъ въ сѣлженіи Бжѣтвенныхъ Лѣтѣргіи приключити сѣ лѣгѣщѣ, сице ѿ части Мѣтрѣи, сѣ естъ вѣщи, іакоже и Формы, сѣ естъ образа или съвершеніѣ, іакоже и самаго сѣлжитѣла, сѣ естъ сѣѣнника*, [в:] *Ѕѣхологіѣнъ...*, cz. I, s. 249–250.

⁶ Por. na ten temat: A. Z. Nowak, *Elementy świeckie w ramie wydawniczej siedemnastowiecznych ksiąg cerkiewnych w Rzeczypospolitej (wybrane przykłady)*, [w:] *O miejsce książki w historii sztuki*, cz. 2: *Państwo i Kościół. W rocznicę chrztu Polski*, red. A. Groniek, Kraków 2019, s. 143–157.

⁷ Takie grafiki często występują w panegirykach, a także m.in. w: СΥΝΟΨΙΣЪ или краткое собраніе ѿ различныхъ Лѣтописѣѣ, w началѣ Славяно-Рѣсѣйскаго Народа, Киевъ 1674; Иннокентій Гізел, *Миръ съ Бжѣмъ члѣвкъ или Показаніе Гжѣе*, Киевъ 1669; inne przykłady oraz ilustracje z grafikami por. Л. Бережна, *Як намалювати ворога? «Свої» і «чужі» в ранньомодерній українській іконографії*, [в:] *Theatrum Humanæ Vitæ. Студії на пошану*

Świadectwo najazdu ludów „azjatyckich i taurydzkich” na Lwów w 1672 r.⁸ zachowało się w modlitwie wstępnej z lwowskiego *Oktoicha* z r. 1686, która następnie została powtórzona cztery lata później w składzie kolejnej, również lwowskiej edycji tej książki. Jej autorem przypuszczalnie był uczestnik tamtych wydarzeń, bowiem relacja jest dramatyczna, a opis dynamiczny i emocjonalny. Turków i Tatarów – nazwanych wrogami Krzyża i „zwierzęco podobnymi wieprzami”⁹ – podobnie jak na grafikach, przedstawiono w postaci siedmiogłowego smoka rodem z Tartaru. Obrazy te ilustrują sposób postrzegania najeźdźców, powszechną wówczas opinię o ich szczególnym bestialstwie i dzikości czynów. Wymienione określenia (podobnie jak w hymnach Mohyły) były jednoznacznie negatywne, dobitne, a zważywszy na formę tekstu (modlitwa) i miejsce jego występowania (księga liturgiczna) – mogły być uznane za dosadne:

[...] в' лѣто тисѧча шест'сотно седмѧдѧсѧтъ второе, егда иссеріѧне Тѣр-
ки сѧчѧтовѧ, ѧкоже седмѧглавнѧе змѧевѧ ѿ Тартарїи, и ѿ ложискѧхъ своихъ
ѧзѧтицкѧхъ и Таврицкѧхъ, з' своими з'ѧмъ многими и безчисленными ино-
племенниками нападѧша, в'крѣгѧтъ околичне мѣсто сѧ Львовѧ, вѣстѧвши,

Наталі Яковенко, ред. Н. Білоус, Л. Довга, Київ 2012, s. 478–481. Szerzej na temat obrazu wroga w ówczesnych grafikach i malarstwie ikonowym zob. ibidem, s. 476–488.

⁸ Oblężenie Lwowa przez Turków rozpoczęło się 20 września 1672 r., po upadku pod naporem wojsk sułtana Mehmeda IV, uchodzącej za warownię nie do pokonania, fortecy w Kamieńcu Podolskim 26 sierpnia. Wydarzenie zostało utrwalone przez wielu twórców literatury pamiętnikarskiej w Rzeczypospolitej, m.in. przez latopisarzy (Hryhorij Hrabianka, Samowydec, Joachim Jerlicz), diarystów i pamiętnikarzy (Jan Antoni Chrapowicki, Mikołaj Jemiółowski, Józef Bartłomiej Zimorowic), por. na ten temat: P. Borek, *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Kraków 2002, s. 214–217.

⁹ „[...] всенѧныи воеводствѧ Твоимъ нѧныи, сѧго врага ѧкоже скифскагѧ звѣкровѧзѧнагѧ вѧпра ѿ сѧго мѣста, гордостѧ егѧ повѣждающе, ѿвернѧ еси [...] Марїе”, [в:] Октоихъ сирѣчь осмогласникъ еллински же параклитики, творенїе Прѧв Іѧнна Дамаскина, и прочїи Бѣгѧхновѧныи ѿцѧ, Львовѧ 1686, k. 3v nlb. Podobne określenia islamskiego najeźdźcy można znaleźć m.in. w relacji o wstawiennictwie Matki Bożej w kazaniu Symeona Połockiego, rog. „Повиновахъ сѧ Ѣмъ велѧнїю стїхїи, егда пресѧныи своимъ воеводствомъ, блѧговоли спасти црѣствѧющїи градъ свой ѿ скифскагѧ воеводы, звѣкровѧзѧнагѧ и лѧкавагѧ вѧпра, предѣстѧтелѧ вѣсѧмъ прѧгорѧдѧхъ кагѧна, тогда во велѧнїѧ Ѣмъ, воздѧхъ з'ѧнамыа воздѧвїе своѧ вѣтры”, Симеон Полоцкїи, Слово къ православномъ воинствѧхъ, ѧ помощи Пресѧмыа Бѧцы, вѧегда принесенней быти всѧцѧстнѧ Ѣмъ иконѧ на Донѧ, вѧ полкѧ дѧшнагѧ двѧрѧннѧ и воеводы, собраныи на агѧрѧны, [в:] Вѧчерѧ дѧшевѧа на праздниѧи Гѧскѧа, Бѣгѧродичныи и стѧхъ нарочитыхъ изъ пишѧ слова Бжѧа дѧшамъ хрѧтіѧнъ православыныхъ вѧ насыщенїе дѧхѧнове, Бжѧимъ посѧвѧмъ ѧгѧотовѧнаа, Москва 1683, k. 88 (drugiego liczbowania).

Лѣски извѣренны напразяюще испиюще, велѣе и страшныѣ штѣрмы по́коны кѣ мѣстѣ содѣлали, зѣ дѣлаъ мощносроки и великиѣ стрѣлали, гранати огни-стѣе выпѣскали, всѣ звѣрски расхитити испразнити мечѣ и огнемѣ грозачи. Людѣ же мѣста сего едны на валѣ вѣштѣ стрѣгуще, и непрѣтелеа Крѣта Гдѣна ѡстрилающе, другѣ же старѣйшѣи и полѣ женскѣи съ чады своими малыми, вѣ Цркви Преславнаго Успенїа Твоего вѣнѣ града, до Тебе Ходо-тайци всего мїра Застѣпници рѣцѣ свои воздѣлающе, сѣрцемѣ и оустѣи мѣтвы и вѣбѣти свои возносяще, помощи волеа оупрашали¹⁰.

Opis straszliwego jazgotu i wszechogarniającej pożogi, który towarzyszył najazdom wroga, jak zostało to przedstawione w zacytowanym wyżej fragmencie modlitwy, z pewnością oddziaływał na ówczesnych odbiorców. Być może obraz ten celowo korespondował z popularyzowanymi przez moralistów wyobrażeniami ognistego i zgiekliwego piekła, miejsca, gdzie słycać „płacz i zgrzytanie zębów” (Mt 8,12). Zbliżoną jego wizję znajdziemy w apokryfach na przestrzeni wieków oraz w ówczesnej literaturze (m.in. hagiograficznej, okolicznościowej, kaznodziejskiej) i dziełach z kategorii teologii popularnej¹¹.

Odpowiednie skojarzenie wywoływać mogły XVII-wieczne przedstawienia Sądu Ostatecznego, które ukazywały Turków i Tatarów jako potęg pieńców przebywających w otchłani piekielnej¹². Według Johna-Paula Himki dołączenie tych postaci również do tzw. *szeregu narodów* na tychże ikonach zostało sprowokowane ówczesnymi konfliktami¹³ (il. 1). Na ruskich wersjach tej kompozycji z terenów Rzeczypospolitej często podkreślano konfesyjny wyróżnik kandydatów do piekła, a Turcy i Tatarzy niekiedy występowali w grupie razem z innymi wyznawcami Mahometa¹⁴.

¹⁰ Оконхъ сирѣчь осмогласникъ..., к. 3 nlb.

¹¹ A. Z. Nowak, *Człowiek wobec wieczności. Ukraińskie i białoruskie prawosławne piśmiennictwo żałobne w XVII w.*, Kraków 2008, s. 153–164.

¹² Przykładem służyć może ikona pochodząca z monasteru św. Michała Archaniola o Złoty Kopułach w Kijowie, zob. L. Berezhnaya, *Orthodox icons of Last Judgment on the Ruthenian Lands (16th–18th centuries): Traditions, Questions, and Unsolved Problems*, „Соціум. Альманах соціальної історії”, 3, 2003, s. 213.

¹³ J.-P. Himka, *Last Judgment Iconography in the Carpathians*, Toronto–Buffalo–London 2009, s. 115–116; por. też: L. Berezhnaya, op. cit., s. 215.

¹⁴ Zdaniem badaczki na ruskich ikonach w metropolii kijowskiej w rzędzie tzw. *narodów* wyznawcy Mahometa byli przede wszystkim traktowani jako niechrześcijanie, podobnie jak Polacy jako katolicy. Natomiast na moskiewskich ikonach Lach, Niemiec czy Turek najczęściej reprezentowali poszczególne nacje, nie zaś religie i wyznania, por. L. Berezhnaya, op. cit., s. 214.

Wydaje się, że także inne opisane w literaturze kaznodziejskiej „infernalne” obrazy nieszczęść spadających na ziemię chrześcijańską za sprawą żywiołu islamskiego mogły być inspirowane tak literackimi, jak i ikonowymi wizjami piekła.

W dorobku pisarskim Antoniego Radywyłowskiego znajduje się cykl kazań „przygodnych” dotyczący wojen, stworzony ok. 1671 r. Jedno z nich, wyżej cytowane *Słowo pobudki do modlitwy i postu czasu wojennego niebezpieczeństwa*, wydrukowane następnie w zbiorze *Ogródek Bogarodzicy* (Kijów 1676), opisywało największą tragedię tej wojny – niewolę ludności cywilnej. Została ona przez kaznodzieję wprost porównana do losu potępieńców: „słyszymy, że nieprzyjaciel Krzyża Pańskiego tysiące chrześcijan spętanych, niczym do piekieł do niewoli prowadzi”¹⁵. Wydaje się, że i ta wizja, w której Turcy spełniają rolę pomocników Szatana, mogła przypominać odbiorcom scenę pojmania grzeszników z przedstawień Sądu Ostatecznego (il. 2).

Kaznodzieja nawiązał również do motywu (właściwie już toposu) wojny jako kary za grzechy, znanego z latopisarskiej i homiletycznej spuścizny czasów ruskiego średniowiecza¹⁶. W XVII w. tę koncepcję poddało refleksji wielu wybitnych hierarchów w metropolii kijowskiej, m.in. Innocenty Gizel i Łazarz Baranowicz¹⁷. Radywyłowski, który również odwołał się do niej, przedstawił chrześcijanom listę spadających na ludzkość nieszczęść, spowodowanych nieprawością. Jego zdaniem głód, powietrze, ogień, choroby i niedostatki oraz najstraszniejsza kara – miecz okrutnego najeźdźcy – zostały wywołane przez niegodziwość i grzechy obrażające Majestat Boży, których dopuścili się tak ludzie świeccy, jak i duchowieństwo. W jednym z fragmentów kazania czytamy:

Кѣмъ можетъ прѣличити, какъ много меча гнѣвъ Бжого сходячи, вѣ вода потонѣло и вѣ огнѣ погорѣло! Я за что? За тое, же такѣ люде посполытѣи какъ и дѣховный заровно грѣхъми смертѣными оуражають Маѣстатѣ Бжій.

¹⁵ „[...] поблизѣ слышаниѣ, же непрѣдѣтель Крѣта Гдѣа тысячами Хрѣтіанѣ звязанихѣ какъ вѣ пекло вѣ неволю провадитъ”, Антоній Радивилевский, *Слово побѣждающее до мѣтвы и постѣ, часѣ военнаго неbezpieченства*, k. 1079.

¹⁶ Temat został podjęty m.in. w *Powieści minionych lat*, XIII-wiecznych kazaniach Serapiona Włodzimierskiego, por. na ten temat m.in. В.С. Горський, *Ідеї миру і толерантності в культурі Київської Русі*, “Магістеріум”, вип. 9: *Історико-філософські студії*, 2002, s. 6–7.

¹⁷ Л. Довга, *Система цінностей в українській культурі XVII століття*, Київ–Львів 2012, s. 101, przypis 121.

Такъ мовитъ Прѣкъ Іеремѣа: ѿ меншаго даже до болашаго вси златолюбѣцѣ послѣдѣютъ, ѿ Прѣка до сщеника вси творятъ лжѣ¹⁸.

W omawianym „słowie” zarzut grzeszności skierowany do przedstawicieli stanu duchownego został przez oratora cerkiewnego powtórzony. Samokrytyczne wypowiedzi przedstawicieli tego środowiska są znamienne dla czasów, w których podjęto starania o odbudowę etosu kapłaństwa¹⁹:

очина своина видитъ, же братію нашѣ такъ дѣхъвѣныхъ пакъ и свѣцкихъ той мечъ гнѣвъ Бжого значе съ дотикаѣ(т). [...] Я мы гладдаци на тоѣ и слышачи не оудаваемъ съ до покааніѣ, до мѣнтовъ, до постѣ, але до панства, до вѣжирства, до лѣниства, и до инны грѣховъ²⁰.

Obecne w kaznodziejskiej spuściźnie Radywyłowskiego „duszpasterstwo strachu” cieszyło się ówczesnie popularnością wśród europejskich kaznodziejów różnych denominacji²¹, także prawosławnych. Należy jednak podkreślić, że ci ostatni apelowali częściej do sumień²². Opis najazdu Turków mógł mieć szczególną siłę oddziaływania na odbiorcę, relacjonowano bowiem aktualne wydarzenia, nie zaś abstrakcyjną perspektywę Sądu Końca Czasów. Z pewnością jednak obie wizje piekła (wojenna i pośmiertna) służyły moralistom jako skuteczne argumenty w nauczycielskiej i duszpasterskiej posłudze.

Cechą charakterystyczną prawosławnego duszpasterstwa była towarzysząca pokutnym treściom perspektywa nadziei²³. Podobnie rzecz przedstawia się w kazaniach czasów wojen. Spadające na ludność chrześcijańską nieszczęścia nie były ukazywane jako forma okrutnej kary, przeciwnie – podejmowano starania, aby odbiorca dostrzegł w dramatycznych wydarzeniach zrządze-

¹⁸ Антоній Радивилевский, Слово повѣщающее до мѣтвы и постѣ, часѣ военнаго неже-зпеченства, к. 1075.

¹⁹ Przykłady samokrytycznych wypowiedzi z XVII w. por. A. Z. Nowak, *Priesthood in the Teachings for the Clergy. On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries*, Kraków 2017, s. 179–185.

²⁰ Антоній Радивилевский, Слово повѣщающее до мѣтвы и постѣ, часѣ военнаго неже-зпеченства, к. 1079.

²¹ Na temat tego typu duszpasterstwa, akcentującego grzeszność i zepsucie człowieka, por. J. Delumeau, *Grzech i strach. Poczucie winy w kulturze Zachodu XIII–XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1994.

²² М. А. Корзо, *Образ человека в проповеди XVII века*, Москва 1999, s. 48–49.

²³ A. Z. Nowak, *Człowiek...*, s. 153–164.

nie Boże i przejaw Boskiego miłosierdzia. Bolesne i dotkliwe doświadczenia, dając grzesznikom silny bodziec do zmiany i nawrócenia, przybliżały ich do zbawienia. Groza wywołana przez „miecz bisurmański”, jak pisał orator cerkiewny, powinna skłonić wiernych do pokuty. Modlitwę zaś i post moralista uważał za najlepsze lekarstwo na odwrócenie gniewu Bożego²⁴.

W XVII w., w związku z częstymi konfliktami zbrojnymi, pojawiła się koncepcja *wojen sprawiedliwych*, wykrystalizowana już w starożytności, a następnie rozwinięta przez chrześcijańskich myślicieli czasów średniowiecza²⁵. W kontekście walk z Turcją nawiązał do niej m.in. Kasjan Sakowicz w epicedium *Wiersze na żałobny pogrzeb*, które czcili pamięć zmarłego w 1622 r. w wyniku ran odniesionych pod Chocimiem hetmana Piotra Konaszewicza Sahajdacznego. Ukazując wzór osobowy rycerza, objaśniał on właściwe, jego zdaniem, rozumienie służby wojskowej. Powinna ona być pojmowana nie tylko w sensie militarnym i politycznym, jako obrona granic i stanu posiadania, ale znacznie szerzej, jako służba Bogu. Żołnierz wypełniał obowiązek walki o wolność ojczyzny, ale także ważną misję obrony ludzi pokrzywdzonych. Sakowicz powiada:

Же бы правый Гетманъ, дай мѣ вечный поко(й) Бѣ.
За великъю собѣ мѣбѣ то нагородѣ,
Кгда зѣ неколѣ вызволилъ кого на свокодѣ.
Кгдажѣ война дѣла тѣ только причинѣ маетѣ быти,
Себе ѿ кривды и инихѣ такѣже коронити.
(Стефанъ Почаскѣй — первый спѣдей)²⁶.

Laudator nie użył w kompozycji funeralnej pojęcia *wojna sprawiedliwa*, ale – co ilustruje powyższy cytat – częściowo tę koncepcję zdefiniował, twierdząc, że walkę zbrojną uzasadnia konieczność obrony przed najeźdźcą. Warto przypomnieć, że czas ogłoszenia drukiem tego epicedium był mo-

²⁴ Антоній Радивилевский, Слово повѣщающее до мѣтвы и постѣ, часѣ военнаго неже-зпеченства, к. 1079v.

²⁵ H. Izdebski, „Wojna sprawiedliwa” i początki myśli o „wiecznym pokoju”, [w:] *Historia myśli politycznej i prawnej*, Warszawa 2007, s. 54–56.

²⁶ Касіян Сакович, Вѣршѣ на жалосный погребѣ Зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска Его К^ѣ Мѣти Запорозкого, [в:] Хв. Тітов, *Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924, s. 40.

mentem ożywienia antytyureckiej retoryki, związanym z odnowieniem przez patriarchę jerozolimskiego Teofanesa hierarchii Kościoła prawosławnego (1620). Faktycznymi obrońcami Cerkwi i jej dostojników stali się nowi członkowie kijowskiego bractwa, czyli wspomniany hetman wraz z zaporożskim wojskiem. Wtedy też, czego dowodzą inne wiersze z cyklu funeralnego, zaczyna rodzić się idea Kozaczyzny – chrześcijańskiego przedmurza – oraz mit kozacki²⁷.

Problem *wojen sprawiedliwych*, toczonych z wrogiem Krzyża Świętego i jednocześnie wrogiem Ojczyzny, został szerzej przedstawiony w pięciu kazaniach o wojnie, zachowanych w rękopiśmiennej wersji zbioru *Ogródek Bogarodzicy* Antoniego Radywylowskiego. Ich adresatem było wojsko kozackie, dlatego teksty o charakterze pokutnym zawierały także pobudkę do walki, zażądały do słusznej konfrontacji z „pijanym mieczem wrogów Chrystusa”²⁸.

W pierwszym słowie czasu wojny²⁹ kaznodzieja objaśniał konieczność walki z najeźdźcą, przedstawiając Turków jako wrogów najokrutniejszych, chcących plądrować oraz niszczyć ziemię i dobra materialne, a przede wszystkim plugawić świątynie chrześcijańskie:

²⁷ Autorytet Kozaczyzny – zdaniem Natalii Jakowenko – znacznie wzrósł za czasów Sahajdacznego w wyniku zwycięstw wojsk kozackich w szeregu śmiałych pochodów na Turcję, co przez europejskich dyplomatów w Stambule było postrzegane niemal jako „tryumf chrześcijańskiego ducha nad przerażającym imperium muzułmańskim” i zapoczątkowało kształtowanie się obrazu rycerza-Kozaka, zob. N. Jakowenko, *Historia Ukrainy. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, tłum. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, Lublin 2000, s. 196.

²⁸ Niekiedy tę funkcję zapowiadał już tytuł kazania, por. Антоній Радивилевский, Слово 1 часъ войны, повѣщающее воинствѣ Хрѣтіанскій до по(т)кѣа са, зъ тѣрками и татарамъ, s. 37–42. Podobne zachęty znajdujemy także w kazaniach Symeona Połockiego, por. np. „иже какъ лвы лютыя и медвѣди жестокиа, нечестивыя татары нападающыя на стадо Хрѣтово, и восхищающыя ѿ негъ агнцы и овцы, мѣжескїй полъ и женскїй, во слѣдъ текше многаци поражае, и похищенный плѣнъ ѡемлетъ, и противляущимся вамъ оржеи оумерцвале, и такъ вашинъ промыслъ и крѣпостїю миръ желанный цркви восточнѣй, братїи и сродникомъ вашинъ сотвораетъ [...]”, Симеон Полоцкий, Слово къ православномъ и Хрѣтоимениномъ, Запорожскои воинствѣ, внигда принесенней быти Всечѣнѣй иконѣ, иже во Гѣыхъ Оца нашегъ Ілєзіа митрополита кїевскагъ, и всеа россїи чудотворца, въ блгочестивыя полки ихъ, собранныя противъ нечестивыиъ тѣркомъ и татаромъ, [В:] Кечеръ дѣшевна..., Москва 1683, k. 94v (drugiego liczbowania).

²⁹ Dwa tomy rękopiśmiennych kazań Radywylowskiego powstały ok. 1671 r., więc inspiracją do ich napisania mogła być pamięć o wcześniejszych walkach z Turkami, ale i groźba nadchodzącego zagrożenia ze strony wielotysięcznej armii Mahmeda IV, który działał w sojuszu z Tatarami i hetmanem Piotrem Doroszenką.

Чи може(т) же выти вкрѣтнѣишій и страшнѣишій намъ непріатель іако тѣчинъ?
 Который хотѣши ѿчизнѣ нашѣ милѣю до ко́ца спѣсѣти, цркви Бжїи сплюговати, вѣ мечеты алко стайнѣ ввернѣти, жены ваши, чада ваши, братїю и приателѣи вашихъ и всѣ насъ алко мечем выгнѣти, алко вѣ неволю запровадити. Икожѣ сѣ такъ вкрѣтноиѣ и страшноиѣ непріателеи спротивити маєте, если не войною? Взявши тѣды севѣ Бѣа въ помощь и Престѣю Бѣѣ, вполчите сѣ за братїю вашѣ, сынѣвѣи вашихъ, и жены вашѣ, и домѣи вашихъ³⁰.

Pobudką do męskiej bitwy z „okrutnym bisurmaninem” powinna być miłość do ojczyzny oraz pragnienie obrony Cerkwi i czci Bożej. Nieszczędzący zdrowia i życia, odważni rycerze, którzy toczą sprawiedliwe wojny w imię wspomnianych wartości, powinni, zdaniem kaznodziei, spodziewać się nieśmiertelnej sławy, tak na ziemi, jak i w niebie. Porównajmy wypowiedzi na ten temat ukraińskiego oratora:

Презацное Хрѣтіанское воинство, деѣ речи набарзѣи васѣ порѣшити и срѣца ваши запалити могѣтъ кѣ лижественной росправѣи военной зѣ тылѣи вкрѣтныиѣи висѣрианиноиѣи на насѣ невинне настѣпѣиоуиѣи. Першаѣ — честь Бжїа, дрѣгаѣ — любѣи ѿчизны. Что сѣ ткнетѣи чести Бжїей, за тѣю так лижественно ставати повиннисте, же хочѣи пришло и здорѣе свое тратити, з плацѣи непріателеи не зѣтѣсповати, свѣжаючи тоѣ, же такового воина Бѣѣи вѣ нѣѣи неслмертелною вѣнчаѣ(т) славою [...]³¹.

Колиѣи страѣнаѣи смерть, а вамѣи презацноиѣи єго Пресѣѣтлого Царскаго величѣства Рицѣрѣѣѣи да не вѣде(т)и страѣнаѣи, ко идѣте на войнѣи справѣиѣи, за честь Бжїю, за Цркви сѣѣи, за ѿчизнѣи милѣю, а смерти за честь Бжїю, за Цркви сѣѣи, за ѿчизнѣи єсть жити такѣи на землѣи, іако и в нѣѣи, вѣ неслмертелной славеѣи³².

³⁰ Антоній Радивилівський, Слово 1 часѣи войны, повѣжаючиєи Воинѣвѣи Хрѣтіански до по(т)каѣѣи, зѣ тѣрками и татарани, s. 37.

³¹ Ibidem.

³² Антоній Радивилівський, Слово 3 часѣи войны до воинѣвѣи, s. 52. Podobne przekonanie o nieprzemijającej sławie zmarłego od ran wojennych hetmana znajdziemy w wierszu drugim z cyklu na pogrzeb Sahajdacznego:

Цный Гагайдачный волѣѣѣи самѣи ранѣи подѣѣѣи,
 Нѣжѣѣи поганинѣи Хрѣтіанѣи выдѣѣи.
 (Ѧ) котрой раны што змиѣѣѣи,
 Яѣи слава и менѣѣѣи єго зостаѣѣѣи.

(Петръ Созоновичъ Балыка — второй спѣѣи); Касїан Сакович, Вѣршѣи на жалѣиный погребѣи..., s. 41.

Zacytowane fragmenty kazań przekonują, że zachętą do zmagania wojennych i ofiarnej walki była wówczas obietnica otrzymania podwójnej nagrody: doczesnej – rycerskiej, „nieśmiertelnej sławy”, oraz pośmiertnej – chwały odnoszącej się do życia w zaświatach. Radywylowski wyraził przekonanie, że śmierć poniesiona w obronie imienia Bożego nagradzana jest palmą męczeństwa:

Колѣ са за честь Бжѣю и за ѿчизнѣ мнѣшю трафитѣ на плацѣ смѣрти, любѣ ѿ кѣлѣ, любѣ ѿ шакалѣ, любѣ ѿ копій, алко иншого такого военного врѣжѣа; таковѣй нехай вѣдетѣ певенѣ великои награды вѣ нѣбѣ, ко любитѣ сѧ Хрѣ: иже погвѣтитѣ дшѣ свою мене ради, сѣй спсѣетѣ ю. [...] которѣи оставѣють домѣ, ѿца, матерѣ, жени, чада и братѣю, а дла любви и чести Бжѣи, дла любви ѿчизны, самыхъ себе выдаю(т) на розмѣитѣ смерти? тыи заправды двоажѣю вѣ нѣбѣ ѿ Хрѣта прѣймѣють сторѣцѣ, єднѣ рицѣрскѣю, а дрѣгѣю мѣченицѣскѣю³³.

Podobne zapewnienia zawarł Symeon Połocki (1629–1680) w *Słowie do zaporoskiego wojska* [...] *zebranego na wyprawę przeciw agarianom*. Kaznodzieja nazywał Kozaków „bastionem prawosławia” posłanym do walki z najęźdźcami, nienawistnikami Krzyża Św. i wrogami „Chrystusa Boga, Jego Matki i wszystkich świętych”. Krzepił walczących obietnicą, że wszyscy umierający za Kościół mogą oczekiwać miejsca obok męczenników: „Всака въ на сицевой врани оумирааѣ, близъ стѣхъ мѣченикъ водвораетѣа чина, какъ в Бжѣ и в Цркви полагаѣтѣ свою дшѣ”³⁴.

Przytoczone wyżej przykłady z religijnej literatury dotyczącej wojen z wrogami chrześcijaństwa dowodzą, że moralisci chętnie podejmowali aktualny temat dobrego umierania (*ars bene moriendi*). Jego gwarantem, w przypadku rycerza, była śmierć na polu bitwy lub w wyniku ran odniesionych w *wojnie sprawiedliwej* (np. śmierć Sahajdacznego opisana we wspomnianym epicedium K. Sakowicza), poprzedzona sakramentalną pokutą i przyjęciem Eucharystii³⁵.

³³ Антоній Радивилевский, Слово 1 часѣ войны, побѣждающее воинство Хрѣтіанскѣ до по(т)кѣлѣа, зѣ тѣрками и татарани, s. 40.

³⁴ Симеон Полоцкий, Слово къ православномѣ воинствѣ, в помощи Престѣла Бжѣи..., k. 92v (drugiego liczbowania).

³⁵ Radywylowski przestrzegał walczących chrześcijan, że Bóg nie daje zwycięstwa tym, którzy idą na wojnę bez sakramentu pokuty i Eucharystii, por. Антоній Радивилевский, Слово 5 часѣ войны до воинствѣ, s. 69. Symeon Połocki ujął tę prawdę w formę rady skierowanej do Zaporozców, aby do walki z Turkami i Tatarami przystępowali, oczyściwszy dusze i po przy-

Hierarchowie z metropolii kijowskiej, bez względu na aktualne sojusze polityczne z Turcją, nie tylko nawoływali do zbrojnej i duchowej (drogą modlitwy i ofiary) walki z wrogiem chrześcijaństwa, ale niektórzy z nich brali wręcz udział w działaniach zbrojnych. Wielu znanych biskupów, a nawet metropolitów ruskich, przed przyjęciem święceń uczestniczyło w wyprawach wojennych. Często były to kampanie przeciw Turkom i Tatarom. Dla przykładu, Piotr Mohyla walczył w szeregach wojska polskiego pod dowództwem hetmana Jana Karola Chodkiewicza pod Chocimiem (1621). Wspominał ten epizod Michał Ślózka w liście dedykacyjnym z *Apostoła lwowskiego* (1639)³⁶. Służbę wojskową pełnili też przemyscy władcy Antoni, Innocenty i Jerzy Winnicy.

Kanony synodalne nie zakazywały ordynowania na biskupstwo osób pełniących wcześniej służbę wojskową, tak naturalną dla szlachty w Rzeczypospolitej, jednocześnie kategorycznie zakazując udziału w wojnach po konsekracji. Pomimo że za nieposłuszeństwo groziła kara ekskomuniki, to jednak w metropolii kijowskiej dochodziło do przekroczenia tego prawa. Dowodzą tego np. żołnierskie wyprawy biskupa lwowskiego Józefa Szumlańskiego, rotmistrza pancерnej chorągwi, towarzysza broni przyszłego króla Jana III Sobieskiego, który całe swoje dorosłe życie, tak przed, jak i po przyjęciu sakry biskupiej w 1667 r., brał czynny udział w walkach, głównie z Osmanami³⁷.

Walki z „bisurmanami” wpłynęły zatem na życie i pisarską spuściznę duchowieństwa prawosławnego. Pisząc o bardzo istotnych wydarzeniach epoki, nauczyciele ci realizowali różne, w tym także doraźne cele. Były to aktualne w owym czasie zadania politycznego i propagandowego charakteru, jak np. budowanie mitu kozackiego, idei przedmurza chrześcijaństwa, nawoływa-

jęciu Komunii św., por. Слово къ православномъ и Хрѣтоименитомъ, Запорожскомъ воинстве..., k. 98v (drugiego liczbowania).

³⁶ „То тежъ не меншала вѣдоба и пасность презацноѣк и Йсене Превелек. Шсовы и Домоства твоего естѣ, жесѣ и свой такѣ великій прислѣги и мерита той Речипосполито(й) еше вѣ станѣ свѣцкомѣ чинилѣ, а Бѣрность зѣ Дѣлѣною швагою своею и сѣщенѣ геронцѣлѣ, за каждою вказѣю и потрекою, такесѣ шказовалѣ, жесѣ вѣ томѣ нѣкомѣ прокована недопѣстилѣ. Посвѣдаче(т) того и самаа навышала Панѣства того Зверхность, Наменѣйшій и незвѣтѣжоный Монарха Владиславѣ Четвертый, Король Полскій, Панѣ намѣ теперѣ шаселѣе панѣючій, такесѣ противѣ присаглого Панѣстве тыхѣ непрѣятелѣ Тѣрчина, пѣ часть Єѣпедѣцѣк Хотѣнѣскоѣ ставалѣ”, М. Сліоска, Йсене вѣ Хрѣтѣ Превелекѣйшомѣ Господинѣ и Ёѣцѣ Ёго Мѣти Господинѣ Ёѣцѣ Петроѣ Могилакѣ, [в:] Япостолѣ, Львовѣ 1639, k. 8.

³⁷ Więcej na ten temat: A. Z. Nowak, *Priesthood...*, s. 150–153.

nie do walki w obronie ojczyzny, propagowanie idei wojny sprawiedliwej³⁸. Przede wszystkim realizowali jednak cele duszpasterskie, którym te pierwsze (polityczno-propagandowe) zostały podporządkowane. Nadrzędne bowiem posłannictwo literatury kaznodziejskiej i wierszowanej tworzonej przez osoby duchowne było uniwersalne i ponadczasowe. Były to: walka ze złem, zachęta do pokuty, poprawy życia i rozpoczęcia starań o dobrą śmierć.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- [Могила Петръ], *Въ вещьхъ также къ самоиѣ слѣженію пристѣпаѣ, и о тѣхъ также въ самоиѣ слѣженію Іерію хранити достойтъ*, [в:] *Єѡхологіѡн алѣко молитвословѣ или тревникъ*, cz. 1, Киевъ 1646.
- [Могила Петръ], *Въ слѣдахъ въ слѣженіи Бѣтвенныхъ Литургіи приключити са мѡгщій, сице ѿ части Матеріи, сі естѣ вещь, также и Формы, сі естѣ образа или съвершеніѣ, также и самаго слѣжителя, сі естѣ сѣенника*, [в:] *Єѡхологіѡн алѣко молитвословѣ или тревникъ*, cz. 1, Киевъ 1646.
- Наука іеромъ до порядного ѡправована Слѣжы Бѣже велце потребнаѣ, [в:] *Книга слѣженикъ*, Вилно 1617, k. 7–8, 27 nlb.
- Октонхъ сирѣчь осмогласникъ єлиински же параклитикъ, твореніе Пріѣѣ ѡца Іѡанна Дамаскина, и прочіи Бѣодѣновѣи ѡцѣ, Лвовѣ 1686, k. 3v nlb.
- Полоцкий С., *Слово къ православноиѣ воинствѣ, в поможіи Престѣи Бѣѣ, внигда принесенней быти всесечной Сѣ иконѣ на Донѣ, въ полкъ дѣшнаго дворянина и воеводы, собраный на агараны*, [в:] *Вечера дѣевнаѣ на праздники Гѣскіѣ, Бѣородичны и стѣхъ нарочитыхъ изъ пищѣ слова Бѣїѣ дѣшамѣ хрѣтіанѣ православыхъ въ насыщеніе дѣовное, Бѣїиамѣ посекіемѣ оуготованнаѣ*, Москва 1683.
- Полоцкий С., *Слово къ православноиѣ и Хрѣтоименитоиѣ, Запорожскоиѣ воинствѣ, внигда принесенней быти Всечѣтѣиѣ иконѣ, иже во Оѣхъ Оѣѣ нашегѣ Ялѣзіѣ митрополита киевскаго, и всеѣ русси чюдотворца, въ блѣгочестивыѣ полки ихъ, собранныѣ противѣ нечестивыѣ тѣркомѣ и татарамѣ*, [в:] *Вечера дѣевнаѣ на праздники Гѣскіѣ, Бѣородичны и стѣхъ*

³⁸ Ukraińska badaczka zauważyła, że obraz Turka („pies”, „nie-człowiek”, „lunatyk”) w literaturze religijnej współgrał na ogół z jego przedstawieniami w świeckim ruskim piśmieniu w XVII w. Inaczej było w przypadku wizerunku Tatarów. Cerkiewno-chrześcijańska tradycja nadal nazywała ich „potomkami piekieł”, „drapieżnymi złoczyńcami”, podczas gdy autorzy z kozackiego środowiska w związku z politycznymi sojuszami w drugiej połowie XVII w. kreowali pozytywny wizerunek walecznego i rycerskiego Tatara, por. Н. Яковенко, *Напис історії середньовічної та ранньомодерної України* (видання третє, перероблене та розширене), Київ 2006, s. 449–551.

- нарочитыхъ изъ пищѣ слова Бжїѣ дѣшамъ хрѣтіанъ православныхъ въ насыщенїе дѣховное, Бжїиимъ посовѣимъ оуготованна, Москва 1683.
- Радивилевский А., Слово повѣщающее до мѣтвы и постѣ, часѣ военного невѣзпеченства, [в:] Огородокъ Марїи Бѣцы. Розмантили цвѣтами словесѣ на Праздники Гдѣа, Бѣгородичны, и прѣ Оѣыхъ, Киевъ 1676.
- Радивилевский А., Слово 1 часѣ войны, повѣщающее Воинствѣ Хрѣтіанскѣ до по(т)кѣаа, зъ тѣрками и татарамъ, [в:] М. Марковскій, Антоній Радивилевскій, южно-русскій проповѣдникъ XVII в., Киевъ 1894.
- Радивилевский А., Слово 3 часѣ войны до воинствѣ, [в:] М. Марковскій, Антоній Радивилевскій, южно-русскій проповѣдникъ XVII в., Киевъ 1894.
- Сакович К., Вѣршѣ на жалосный погребѣ Зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска Бѣго Кѣ Мѣти Запорозкого, [в:] Хв. Тітов, Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків, Київ 1924.
- ΣΥΝΟΨΙΣ или краткое собраніе ѿ различныхъ Лѣтописцѣ, в началѣ Славяно-Рѣзсїйскаго Народа, Киевѣ 1674.
- Инокентій Гизел, Мирѣ съ Бѣгомъ чѣвѣкѣ или Покаяніе Оѣое, Киевъ 1669.
- Слюска М., Іисне вѣ Хрѣтѣ Превеленкѣйшомѣ Господинѣ и Оѣцѣ Бѣго Мѣти Господинѣ Оѣцѣ Петрѣ Могилаѣ, [в:] Япостолѣ, Лвовѣ 1639.
- Указѣ в еже когѣ недостонтѣ Црѣковнагѣ Хрѣтіанскагѣ погребенїа сподовити, Наказаніе в памятехъ оуспошихъ, [в:] Ёсхологичн алѣво молитвословѣ или требникѣ, cz. I, Киевъ 1646, k. 545, 841. W tłumaczeniu na język polski: *Zarządzenie o grzebaniu ciał prawowiernych chrześcijan, Nauczanie o pamięci za zmarłych*, [w:] M. Melnyk, W. Pilipowicz, *Kazania i komentarze sakramentalno-liturgiczne z Trebnika św. Piotra Mohyły*, Olsztyn 2003.

OPRACOWANIA

- Berezhnaya L., *Orthodox icons of Last Judgment on the Ruthenian Lands (16th–18th centuries): Traditions, Questions, and Unsolved Problems*, “Соціум. Альманах соціальної історії” 3, 2003.
- Borek P., *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Kraków 2002.
- Delumeau J., *Grzech i strach. Poczucie winy w kulturze Zachodu XIII–XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1994.
- Himka J.-P., *Last Judgment Iconography in the Carpathians*, Toronto–Buffalo–London 2009, <https://doi.org/10.3138/9781442697607>.
- Izdebski H., „Wojna sprawiedliwa” i początki myśli o „wiecznym pokoju”, [w:] *Historia myśli politycznej i prawnej*, Warszawa 2007.
- Jakowenko N., *Historia Ukrainy. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, tłum. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, Lublin 2000.
- Naumow A., *Nieprawosławni w Mohylańskim Trebniku*, [w:] A. Naumow, *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*, Kraków 1996.

- Nowak A. Z., *Człowiek wobec wieczności. Ukraińskie i białoruskie prawosławne piśmiennictwo żałobne w XVII w.*, Kraków 2008.
- Nowak A. Z., *Priesthood in the Teachings for the Clergy. On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries*, Kraków 2017.
- Nowak A. Z., *Elementy świeckie w ramie wydawniczej siedemnastowiecznych ksiąg cerkiewnych w Rzeczypospolitej (wybrane przykłady)*, [w:] *O miejsce książki w historii sztuki*, cz. 2: *Państwo i Kościół. W rocznicę chrztu Polski*, red. A. Gronek, Kraków 2019, s. 143–157.
- Бережна Л., *Як намалювати ворога? «Свої» і «чужі» в ранньомодерній українській іконографії*, [в:] *Theatrum Humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*, ред. Н. Білоус, Л. Довга, Київ 2012, s. 478–481.
- Горський В. С., *Ідеї миру і толерантності в культурі Київської Русі*, „Магістеріум”, вип. 9: *Історико-філософські студії*, 2002.
- Довга Л., *Система цінностей в українській культурі XVII століття*, Київ–Львів 2012.
- Корзо М. А., *Образ человека в проповеди XVII века*, Москва 1999.
- Яковенко Н., *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України* (видання третє, перероблене та розширене), Київ 2006.

The Fight against the Followers of Muhammad in the Life and Works of the Ruthenian Clergy in the 17th Century

Alicja Z. Nowak

The battles with the Turks and Tatars influenced the life and writing legacy of the Ruthenian clergy. In the 17th century teachers of the analysed religion wrote about different events with the intention of achieving particular goals, especially then current ones.

These pursuits included many political and propaganda tasks, for example creating the Cossack myth, establishing the idea of the Christian bulwark, calling for a fight in the defence of the homeland, propagating the idea of a war. Above all, however, the pastoral activities were undertaken – with subordination of the political and propaganda tasks. The overarching mission of the preaching and verse literature developed by Ruthenian priests was universal and timeless. It involved the fight against evil, the encouragement to repentance, the improvement of life, and the efforts for a good death of the believer.

**Борьба с последователями Мухаммеда в жизни
и деятельности русского духовенства в XVII веке**

Алиция З. Новак

Военные конфликты с турками и татарами не только влияли на судьбы отдельных представителей духовенства, но также находили отражение в их писательском наследии. Описывая происходящее, духовные наставники преследовали различные, в том числе и ситуативно-обусловленные цели. Речь шла об актуальных в ту эпоху задачах политического и пропагандистского характера: формирование казацкого мифа, идеи форпоста христианства, призывы воевать за Отечество, пропаганда идеи справедливой войны. Но при этом на первое место в литературе выходили пастырские задачи, которым и были подчинены все остальные, а в проповеднических и стихотворных сочинениях духовенства поднимались универсальные и надвременные темы: борьба со злом, призывы к покаянию и исправлению жизни, подготовка к достойной смерти.

1. Fragment ikony *Sądu Ostatecznego* z Mszańca, XV w.,
https://andthewordsbecamebooks.files.wordpress.com/2014/04/lj-35-13_09.jpg

2. Fragment ikony *Sądu Ostatecznego* z Bogliarki, Monogramista C.Z., poł. XVII w.,
Słowacka Galeria Narodowa w Bratysławie, fot. Piotr Krawiec